

MAGYAR IRODALMI DOLGOZATOK
A DEBRECENI M. KIR. TISZA ISTVÁN-TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI SZEMINÁRIUMÁBÓL.
————— SZERKESZTI: Dr. PAP KÁROLY. —————

TORMAY CECILE

ÍRTA:

PANKOTAY ELLA.

ELŐSZÓ.

Ez a dolgozat ama lelkesedés eredménye, amely elfogott az eleddig egyik legnagyobb magyar író, Tormay Cecile műveinek olvasásakor. Csodálatos életjelenségekre döbbenett rá a nagy művésznő, lelkenek eddig sok tudatlanul szunyadó sejtéseit érlelte tiszta gondolatokká. Ez a lelki gazdagodás döntött aztán abban az állásfoglalásban is, amelyre egyszer el kellett magam határozni a magával meghasonlott s kétfelé vált magyar irodalom szemlélése közben. Tormay Cecileben megismertem azt a nemes klasszicizmusra törekvő író, aki a legteljesebb mértékben ki tudja elégíteni a nemzeti hagyomány őrzőit és követőit.

Tormay Cecile megmaradt tisztán női egyéniségnek, aki nem esik áldozatul a férfiíró stílusának utánzásakor az idegen lelkiség csábításának. Minthogy a nő benső életének legfőbb vonása éppen az intuitív érzéklés, a megsejtő tájékozódás a világban, ez a természetadta sajátság megszabja aztán az író ábrázolásmódjának főbb elveit is. Tiszta idealisztikus életszemlélettel látja és láttatja a dolgokat Tormay Cecile, sőt még az élettelen világ is az érző lények tulajdonságait ölti magára.

A magyar élet és föld ünnepi megnyilatkozását kell látnunk Tormay munkásságában. Diadalmasan tör győzelemre ez az ő magyarsága nyílt szóban és rejtett szimbólumaiban egyaránt. A sorsüldözött magyar nem lehet elég hálás ez írói küldetésért! Ezt bemutatni első és fő óhajtásom. Igyekeztem a túlságos egyénieskedés mellőzésével inkább a már kialakult véleményeket irányadóul elfogadni. Tervem ugyanis az, hogy amennyire igyekszem Tormay munkásságának saját szempontú bemutatására, annyira törekszem megjelölni és méltatni az ő művészi-örök értékeit, közben pályája képét

is igyekszem minden nevezetesebb mozzanatával megrajzolni. Ne vétessék rossz néven, ha itt helyyel-közzel az érzés sejtető beszéde veszi át a bíráló ész szerepét.

A tanítvány hálás szeretete szólaljon meg végezetül ezen a helyen. Hadd köszönhessem meg itt is Pap Károly dr. egyetemi tanár úrnak azt a buzgó támogatását, amellyel a dolgozat szellemének irányításában megajándékozott. Isten áldása legyen további nevelő munkásságán.

Eger, 1938. nov. 20.

A SZERZŐ.

SZÜLŐI HÁZ GYERMEKÉVEK KÍSÉRLETEI.

Az ország szívében, a fővárosban rakta le a Tormay-család ősi fészket. Nehéz volna eldönteni, mi vonzotta a család tagjait a fővároshoz. Talán érezték, hogy bátor szívükre szüksége van nemzetüknek, vagy falán hitték, hogy hónuk szellemi életének innen adhatnak irányt? Hosszú évtizedeken kiapadhatatlan forrása volt a család: a műveltségnek és lobogó honszeretetnek. Ősei között voltak vitéz katonák, Cecile nagytyja, Tüköry József Széchenyivel írja alá a Lánchíd megépítésének javaslatát¹, 1849-ben magyar zászlót lenget a szél ősi lakán; a Corso Tüköry, Palermo legszebb utcája, a falai előtt elesett magyar szabadsághősnek, Tüköry Lajosnak őrzi emlékét; voltak közöttük a tudománynak, művészetnek pártfogói; dédanyja Goethével levelezett, ismerte Lessinget, Schillert.²

Ennek az erősakarafű családnak a sarja Tormay Cecilé. 1878-ban, Budapesten született nagytyjának, Tüköry Józsefnek a Fürdő- és Mérleg-utca közötti nagy bérpalotájában.³ Édesatyja, Nádudvari Tormay Béla államtitkár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, a Lipót- és Vaskoronarend lovagja, szenvedélyes szeretettel csüggött a magyar földön, mint kitűnő szakíró a mezőgazdasági irodalmat számos értékes írással gazdagította.⁴ Tormay Béláné — Munkácsi és Barkaszói Barkassy Hermin⁵, méltónak mutatkozott urához.

¹ Hankiss J.: Kortársaink. 5. sz. 7. 1.

² Hankis J.: I. m. 8. 1

³ Hankis J. I. m. 8. 1.

⁴ A szarvasmarha és tenyésztése. Nádudvari uram vasárnapi beszélgetései, stb.

⁵ A Magyar Asszony: 1937. 8. sz. 170. 1.

Egyszerűsége, önzetlensége, gondossága, hazaszeretete lehetővé tették a harmonikus családi élet kialakulását, s ebben a meleg fészekben akadály nélkül fejlődhetett a kis Cecile tehetsége, művészi készsége.

A kis Cecile mindkét szülejének lelki tulajdonságaiból örökölt egyet-mást, atyja a tanulmányokat, a föld szeretetét, a köfelességérzést; édesanyja a legfűzesebb hazaszeretetet csepegtette szívébe; a kettős örökség bőséges táplálékot nyújtott a gyermek lelkének, írói hajlamainak. — Szellemi fejlődésében nagyjelentőségűek azok a nyarak, amelyeket algyesti nagyanyjánál töltött. Mindig szeretettel emlékszik vissza Tormay Cecile gyermekkorának erre az idejére, a kis falu csendjére, a nyugodt megelégedés helyére. Mint bájos idill maradt meg lelkében a kedves tájnak képe, a patakzúgásról hangos erdős hegyek, a végtelen aranykalászt ringató róna, a *csendes* falvak fehérre meszelt viskói, ingujjas szántóvetők, sokszoknyás, szalagos parasztlányok képe. Az erőteljes, bátorszívű, erőskarú magyar nép, avagy talán a természet szépségei bővölték el? Mennyi tárgy az ábrándozó lélek számára. Mily bájos kép, mikor a napsugaras levegőben pillangót kerget, a tó tükrében magát nézegeti, vagy megpihen a mohos kőpadon, csörögnek az echós szekerek az úton, az öreg parasztnak meg-megsüvegelik. Az emberi életnek, természetnek benyomásai mennyi nyomot hagytak a fejlődő lélekben! A gyermekléleknek homályos sejtései, hangulatai később hány bonyolult gondolatsornak kiinduló-pontjává lehetnek. Hányszor pillantott ábrándozva a kékes távolba, mily izgalommal hallgatta dajkája meséit; a mesés „Kolumbia ország”⁶ hányszor úzte el az éjtszaka álmait. A kislány ébredő lelkének minden kapcsával hozzánőtt e tájhoz, homályos sejtéssel már itt feltünez az a föld után érzett honvágya mellé Illey Tamás nosztalgiája.

De vizsgáljuk, mily szerepet vitt a társadalmi hovatartozás világnézete kiépítésében? A Tormay-ház dúsan elhalmozta a fejlődő gyermeket mindazzal amit a jómód, a műveltség és szeretet nyújthat. Az apának sokoldalú ismereteit kellemesen egyensúlyozza az anyának költői kedélye,

⁶ Hankiss J.: I. m. 8. 1.

a kényelmes otthon hatását még teljesebbé tették az *utazások*, amelyeket a család vagyoni helyzete lehetővé tett. Tormay nem ismert pusztuló házat, feldúlt családi életet, gyermek-kora egyenes úton vezette ahhoz a világnézethez, mely lelkeiben kialakult.

A fejlődő gyermekben a lappangó költői hajlam korán megnyilvánult. Már mint gyermek, Algyesten társai számára saját rajzaival díszített szépirodalmi lapot szerkeszt. Gyermekkori balesete — leesett a fáról és bicegni kezd — ösztönző erővel hajtja a lelkiélet rejtekei felé.⁷

Nagy szorgalommal kezd tanulni, mint magántanuló nem egyszer két évfolyam anyagából is egyszerre vizsgázik. Tizennégy éves korában kitűnő eredménnyel teszi le a képesítő vizsgát a pesti Angolkisasszonyok intézetében; könnyen sajátítja el a német, francia, angol, olasz nyelvet. Ebből az időből való első kis regénye „Diána“. Hőse szerelem helyett a hazaszeretetről beszél szíveválasztottjának. Első novellája a „Tűz és víz“ az Ifjú Magyarországon jelenik meg, ebben már felcsillámlik a „Viaszfigurák“ értékes darabjának, a „Veszélynek“ halvány váza.

Az Apródszerelem, Apró bűnök novella-kötetek már sejtetik a későbbi nagy művészt. A tökéletesség eléréséhez azonban szüksége van a sienai ország firenzei szalonjaira. Ezt a tisztító hatást fogja megadni az olasz föld varázsa, az oJasz ég ragyogása, a tenger színének örököd játéka, az olaj-erdők szelíd bája. E csodás varázs alatt fog megszületni a Művészet földjén és a Szépség hazájában, a „Virágok városa — Szirének hazája“ pompás novellái.

⁷ Hankiss J.: I. m. 9. 1.

A NOVELLAÍRÓ.

Írói képességének első erőteljesebb szárnypróbálgatásai két novellás kötethez fűződnek: Apródszerelem (1900) és Apró bűnök (1905), valamint a csak 1935-ben megjelent Virágok városa — Szirének hazája c. kötetekhez. Az Apródszerelem novelláiban még alig lehet felismerni a később kibontakozó írói kvalitásokat. Milyenek e kötet novellái? Finom történetek a mitológia életjelenségével; bár Marió chioggiai halász tragédiájában már ott kísért a meg nem értés, A régi ház embereinek tragikus szenvedése.

Az Apró bűnök novellái már színesebbek és változatosabbak; a későbbi nagy művek erősebben felfeslő alakjaival: a Tépett attila c. novellájának főhőse Ulwing Sebestyén hősi alakját veti előre, a Dalosszerelem novellában Ulwing *Anna alakja lappang. A kísérletezés sikerült: a szárnyak* elég erősek a felemelkedéshez, de a kívánt magasba jutást az olasz föld ihlető hatása biztosítja.

Tizenöt éves volt, mikor először fordult meg Olaszországban.¹ A fiatal magyar lány előkelő olasz társaságok kedvence, az olasz szalonok kedveshangú mesemondója „Petitè chanoinesse“ ahogy becézik. A humán légkör az ifjú Tormay Cecilet sokféle ismeret és önálló gondolkozás részesévé teszi. Ismeretei gazdagodnak, ítéletei önállóbbak, biztosabbak lesznek. Itt Firenzében Dante, Savonarola városában, a legnagyobbak társaságában DAnnunzio, Paul Bourget, Mark Twain társaságában gazdagítja, mélyíti művészetét. Kétségtelen költői egyénisége neveléséhez sokban hozzájárulnak a nagyok hatásaikkal; így lesz az ifjú író költészete mind bensőbb és történetibb, bár lelkét a romantikus csillogás képzelet lidércfénye még el-elcsábítgatja.

¹ Hankiss J.: I. m. 11. 1.

Ha az első kötet darabjai még feltűnően a csapongó képzelet ölében fogannak, a mese a mítosz színeiben és alakokban gazdag világát tárják fel, a későbbi érték azonban már itt is biztos sejtéssel felismerhető, különösen, ha a finom elképzelésre, a mélyrelátás meglepő erejére és a lelkiátélés szuggesztív hatására gondolunk.

Az Apró bűnök egyes darabjai az író kifejező erejének izmosodásáról tanúskodnak. Ezekben a szerelmi történetekben sem annyira az elbeszélés, hanem az átélés és a látomásszerű ábrázolás lesz a figyelemreméltó. Itt Firenzében a görög és római irodalom remekein ismerte meg a kompozíciót, a stílus erejét, itt tanulta meg, hogy csak az az író tudja magát kifejezni, aki maga is világosan lát, érez mindent, ami körülötte van.

Ily irányú fejlődésnek vagyunk tanúi a harmadik kötetnél, melyben az olasz föld múltja és jelene finom művészettel, élettől és szépségtől tündöklő érzékletességgel és a történelem ihletés megértésével pereg le előttünk képekben (Virágok városa — Szirének hazája).

Tormai Cecile végtelen nagy rajongója az olasz földnek. Szereti ennek az országnak a földjét, az eget, a napját. Hajdani klasszikus kultúrák leheletét érzi a régi köveken és valami különös sóvárgással vágyódik a tenger klasszikus partjai felé.

Ennek a bűbajos országnak szinte elválaszthatatlan képességbe olvad össze a múlt történelme a jelen eseményeivel a novellakötet folyamán. A görög és római mondavilág bőségszarujából árasztja Tormay a megkapó célzásokat, hangulatadó jeleneteket és magyarázó költői bizonyítékokat. Képzelete nemcsak a múlt áttetsző homályába röppen el lenyűgöző, megelevenítő erővel, hanem csodálatos életet visz a jelen rendezetlen képbenyomásaiba is.

Az egységes és egységesítő szemléletet nem bontja meg soha az ellentétesnek látszó benyomáshalmaz, mert egy-egy rávillantással összhangba olvasztja a művész keze — a belső együvé tartozás vonásainak felfedezésével — az eltérő elemeket.

Tormay — Virágok városa — Szirének hazája — novellakötete a magyar irodalom legszebb útleírásai közül való.

Tormay Cecile költészetében azonban minden csak átmenet, s egy-egy elért siker újabbak kiinduló-pontjával szolgál. Tormay költői egyénisége novelláiban hasonlít a fejlődő virágbimbóhoz, melynek szirmai napról-napra tágulnak, nyílnak, hogy végül is virágba boruljanak. Ezen a tetőfokon tűnnek fel a Viaszfigurák (1918) és Megállt az óra (1924) novellakötetek.

Ezekben a darabokban a stílművészet, a széptárgyakat kereső szépérzék lesz uralkodóvá. Plasztikus és részletes finomsággal rajzoló képzelete szereti meghitt környezetükben, ruháikban, otthonos mozgásaikban látni embereit. Témái így leginkább intimek, a történet kicsiny, kidolgozott határok között folyik le. Minden szaván rajtamarad az ötvözés apró vésete, a színhangulat azonos tónusa.² Ennek folytán lesz a novellakötetek minden darabja valóságos műretek, a költő lángelméjének újabb és újabb megnyilatkozása, mely az elmélkedés megkapó erejével nyugtázza le az olvasót. Itt a sors kegyetlenségének a rajzával (Időtlen volt), ott a halálraszántak végső küzdelmének a képével kap meg (A fehér halál); egyszer a görög mítosz szolgáltatja a tárgyat (A fuvola), máskor Erimanthosz fekete ciprusai alá vezet el (Boldogasszony Árkádiában). Bármily gazdag a tárgyak változatossága, éreznünk kell, hogy ezek nem szeszélyes ötletek szüleményei, hanem mindegyike csak alkalom az elmélyedésre.

Csak egy novellát említünk meg, mely az élet kérelmetlen voltát és megkapó értelmezését tartalmazza.

A város elhagyott negyedében elhagyott, barátságtalan ház áll. Lakói mind elmentek boldogabb hajlékot keresni, csak a patkányok és pókok maradtak hűek a dűledező, rozszant lépcsőjű vén házhoz, melynek szüette kapuja alatt húzódott meg a régi bolt. Az idő múltott, az emberek változtak, csak a bolt gazdája ült szüntelen a munka mellett változatlanul. Gyakran nyílt a bolt rozszant ajtaja, meg-megcsengették az ajtó feletti csengő sívító hangját. Emberek jöttek ide. Emberek, kik magukba zárkóztak, idegenül mentek el egymás mellett félrefordított fejjel. A boltra néma

² Várkonyi M.: A modern magyar irodalom. 276. 1.

csend borult; a halotti csendet csak egy titokzatos, ijesztő óra ketyegése zavarta meg olykor-olykor. Az óra egyik mutatója halálfőt viselt, a másik emberi szívet. A szív mutatója a percek, a halál mutatója az órákat jelezte: a halál győzelmét az emberi szív felett.

A boltban emberek tömege nyüzsgött, képe folyton változott; csak a kalmár folytonosan ugyanaz: nem hallgató meg senkit, mert senkit sem szeretett, senkit sem gyűlölt. Ha férfivel alkudott, torz vonásai elragadó női arccá simultak, ha nővel beszélt, arca a csábító férfi arcát öltötte magára. Neve nem volt, megértette, akárhogyan szólították; az ő neve mindenkinek a neve volt; ami után az emberek vágyakoztak, amitől az emberek féltek. S ő sietett, ha feltartóztatták és sohasem felelt, ha kérdezték. Ódon boltjában közömbösen árulta és keverte, hogy többnek lássék az emberek szemében a boldogság. Aztán, ha fizetésre került a sor, felnyitotta üzleti könyvét, a tartozás-fizetés rovatán végigpergette ujját: az öreg bankár pénzért boldogságot vett, az ifjú király boldogságáért koronáját áldozta, a katona a bátrak keresztjéért szemével fizetett, diák ifjúságával adózott a tudás babérjáért és mire kiért a boltból, öreg emberré lett.

Az idő múlt, az óra változatlanul ketyegett — újabb és újabb vevők érkeztek. Majd gyérülni kezdett az ezek száma; már csak egy halványképű asszony arca sápadozott a pult előtt. Boldogságot akart venni gyermeke számára. A kalmár arca, mintha egy pillanatra megenyhült volna: emberek jöttek hozzá boldogságért, dicsőségért, de mindenki csak a saját győzelmét kereste és íme ez az asszony másnak akar vásárolni és a sajátjából fizet. Az alkut megkötötték. De a portéka ára ez esetben még drágább, mert gyermekednek még csak tudnia sem szabad, hogy mily áron kapta boldogságát — hangzik az ítélet.

A halvány asszony beleegyezik. A kalmár kegyetlen kézzel markol bele a forró asszonyi kebelbe. Mindenütt csend, csak az óra titokzatos két mutatója találkozik; és a halál rávetette futó árnyékát az életre (Időtlen bolt).

Ki felejténé el e novella szebbnél-szebb képeit? A sors kegyetlenségét, az emberek gyarlóságát, törtetését a vagyon, a boldogság után. Mindenki fut, rohan, hogy boldogabb,

dicsőbb, híresebb legyen. Vállvetve harcol: odaad egy életet egy futó percért, mulandó boldogságért Mindenki küzd öncéljáért, kezdve a királytól a szegény kis varrólányig, a tudóstól a katonáig. Képek vonulnak el előttünk: a gazdag kalmár, aki boldogságra vágyik, az ifjú király, aki odaadja vagyonát a szerelemért, az ifjú, aki híres katona szeretne lenni, a szegény kis varrólány, aki csak egyszer akar igazán boldog lenni, a nagyratörő tudós, aki hírnevéért fiatalságát áldozza fel. Rövid pár oldalon az író pompás művészettel hömpölyögteti el előttünk az emberi nem törtetését, bukását, tragikus sorsát. Mélyen érző szíve ott dobog az utolsó jelenetben, amikor elénk vetíti az anyai szeretetet. Talán ez az a jelenet, mely megfogja leginkább az olvasót, mely befűrja magát legjobban az emberi szív rejtekébe, könnyet csal az emberi szembe. Megrázó ereje írói tollának itt domborodik ki leginkább, a stílisművészete itt pompázik legjobban; mert van-e annál nagyobb művészet, mint mikor az író az olvasó szemébe könnyet tud csalni és rajongó szeretetet ébreszt szívében.

Másik darabjában, a Viaszfigurákban, a háborús évek társadalmának képét vetíti elénk. Az író fájdalmas bele-törődésének szülte ez a novella; az emberek nem értik meg az igazi művészetet. Menekült a szenvedés elől és a szenvedése tette művésszé. Művészete a vágy képe volt, a szenvedés megvallása: maga az élet, a szerelem. Elérhetetlen vágyódása formálta ki a puha viaszból mindazt, amiről álmodott. Egy gazdájától elhagyott kovácsműhelyben alkotta remekeit, itt kényszerítette magát az akarásra és a néma diadalujjongások és gyermekes csüggedések, ijedt alázatok, fel-fellobbanó vad gőg közepette két teremtő kezével kiszabadította a viaszból a szépet. Megalkotta a szépség szobrát, kalmár képében formába öntötte a sorsot, alkotott egyiptomi királykisasszonyt, megteremtette a Boldogasszony szobrát.

Hasztalan hozta létre remekeit, a viaszfigurák hallgatag mestere mellett mindenki elment. Egy hideg este bundás urat vetett a sátorába. Gyertyát keresett. A mester egy szép, kis fuvoláslány vékony testébe kanócot húzott, hogy a gyertyát pótolhassa vele. És elvitték a kis viaszfigurát az áldozati máglyára.

Ezentúl gyakoriak lettek a mester vevői. A világító figurák ötlete izgatta az unatkozó embereket. A mester pedig várt, remélt, hogy talán valaki egyszer csak észreveszi a figurák szépségét és azt mondja: adj nekem egy viaszfigurát, de ne legyen kanóc benne! Ez az egy valaki késett. A viaszfigurák mind elfogytak. Hasztalan jöttek a vevők, a mesternek csak ezen szavai voltak: Amíg az én viaszfiguráim égtek — nektek világitottak: én égtem el.

A *petité chanoïnesse* — mondja Hankiss — gyakran gondolt arra mesélés közben, hogy lám a költő lelkét adja bele meséjébe, míg hallgatói teáznak és cigarettáznak mellette.³ Az érzés itt elemibb erővel tör elő, hogy annál fenégesebben ragyogjon; mert a szépség nem hagyja nyugodni azokat, akik adni tudnak belőle — mondja az író — az emberek közül pedig csak a kiválasztottak látják a szépséget. De ők sem a szemükön át.⁴

A világháború után hosszú ideig nem hallatta szavát Tormay. Itt-ott megcsendül ugyan egy-egy elbeszélés melódiája, de könyvet nem adott ki. A Bujdosó könyv hangjai visszhangzanak „Az eltüntetett ország“ (Napkelet 1923) Trianont vádló keserű szavaiban. A magyar asszony lelkesítő szava csendül ki „Séta a Szent Mihály-parkban“ (Napkelet 1923) drámai lüktetésű dialógusból.

Ebben a dialógusban az író szent lelkesedése zeng, az a lelkesedés, mely meg akar szüntetni minden pártoskodást, össze akar fogni minden kezet, hogy egyesült erővel megalkothassák a szebb-boldogabb jövőt.

Ilyen ritkán hallatott hangok után 1924-ben a Napkelet kiadásában jelenik meg az írónőnek Megállt az óra c. novella kötet. Maga mondja: „Azt akarjátok, hogy meséljek? De hát nem tudjátok, hogy nehéz mesélni, mikor szüntelen nyílnak az ajtók és a láng inog a tűzhelyen a jövés-menés-

³ Hankiss J.: I. m. 28. 1.

* A Viaszfigurák kötetével nemcsak a magyar kritika hervadatlan koszorúját nyerte el, e kötetel meghódította a művelt Nyugatot is. D'Annunzio, aki sohasem fordította a más novelláját, elkészíti a Fuvola és Boldogasszony Árkádiában olasz fordítását.

(Il flauto e la dramma

Nostra Donna in Árkádia.)

tői, hírek osonnak az utcákban és borzadások futnak végig a földön.“ És ő mégis mesél, bizonyságául annak, hogy akkor is lehet mesélni, mikor odakünn nagyobb dolgok történnek, mint a mesében.

Finomabbnál-finomabb képek elevenednek meg tolla nyomán: a véres napok idején annyiszor visszaálmódott boldog pesti élet, az aeterna Hungária gyásza; az általa annyira érdekelt probléma: a fajok találkozása — a magyar-germán faj végzete bukkan elő a Sorsfolyóban. Ebből a darabból a Régi ház hangja árad felénk. Megelevenednek a régi Ulwingok, akik a német erdőben éltek, de a Duna hívta őket és ők jöttek a Duna-partján lefelé szegényen-árván.

És azóta is: „a Duna, ez a fenséges sorsfolyó, kanyargó ezüst írásával írja, csak egyre írja a germán és a magyar földekbe a két faj végzetét.“

Nagyarányú költői tehetségét nem tudta sokáig a novella szűk kereteibe szorítani. A novellák csak kísérleti eszközök számára. Ezekben készült fel a nagy költői feladatokra; itt próbálta ki a lélek-elemzést és elbeszélő művészetének legfinomabb eszközeit, hogy annál káprázatosabb pompában jelenjék meg mindez regényeiben.

REGÉNYÍRÓ.

Emberek a kövek között.

Az első regény (1913), mellyel Tormay irodalmunkban fellépett: Emberek a kövek között. A kezdetleges szárnypróbálgatások után ebben már költői egyéniségének határozott jellemvonásai tűnnek fel. A kezdő regényíró már nem keresi ingadozva költészetének eszközét, már biztosan látja a célt, mely felé haladnia kell. Ebben a regényben már lüktető élet van, már itt ragyog Tormay művészete, öntudatossága: a megérzékelés ereje.

Képzeletét egyelőre nem vonzotta a századok letűnt dicsősége, szívesebben kutatta az emberi lélek rejtelmes hatalmait. Észrevette, hogy nemcsak a nagy görög drámákban, és Shakespeare műveiben lehet megdöbbentő tragikum, ugyanolyan kifürkészhetetlen az élet a Karsztok világában, ugyanolyan erővel lüktet titokzatossága itt is a szerelmi tragédiákban.

Az a sok átutazás a Karszton nem maradhatott nyom nélkül Tormay életében: a legszomorúbb, a legtragikusabb képű hegység meg kellett, hogy érintse az író lelkét, mellyel a dolgok, az élettelenek nevezett lények lelkét volt hivatva felfogni.¹

Az útiemlékeken kívül még egy érdekes megfigyelés is szövődik Tormay regényének szövetébe: milyen másképp van minden külföldön! Miért van az, hogy idegen országok nem értik meg szavát, nem találják el gondolatait-érzéseit? íme az alapeszme, mely elvezet az Emberek a kövek között c. regénye hősei tragikumához.

¹ Hankiss J.: I. m. 14. 1.

Ismét elutazik a Karsztok kopár vidékére — ekkor már a regény fele készen állott,² — már nem ábrándozni akar a kietlen sziklák ölén, hanem műértő lélekkel kutatja az itteni sivár életet. Milyen mélyreható megfigyelés eredménye a kép, melyet a kőszirtek titokzatos életéről rajzolt Tormay észreveszi a szegényes falvak templomait, kocsmáit, borongó lelke vissza-visszanéz az elhagyott állomás magányos őrére.

Bármily érdeklődéssel merül is az író a Karsztok világának tanulmányozásába, lelkét inkább izgatták az emberi szívnek tragikus örvénylései. Ezek a lelkierők kerülnek a legélesebb megvilágításba az egész költői munka alatt; a különböző fajok jellegének tulajdonságaiból folyó tragikus hatás titkait keresi, a jellem mélységeiből, a lélek tévedéseiből fakadó tragikum lesz fő költői tárgya. A fajok találkozása, a legprimitívebb műveltségű egyénei szemében, ez a nagy probléma elemi vonalakban a regény tartalma.³

Fölmerül a kérdés van-e Tormay származásának szerepe az asszimilációs tárgyú regényválasztásban? Mi vonzotta e probléma megoldásához? Talán az, hogy ereiben háromféle vér is vegyül (magyar, germán, francia).⁴ Ámde a fajok találkozása nem történhetik áldozatok, lemondások nélkül. E kérdés megoldásának vágya forrott lelke mélyén — erre keresett feleletet regényében.

Szembeállítja a magyar fajt a horvát fajjal, az egyéni törekvést a faji kényszerűséggel — túl a probléma irányzatosságán — csak azt akarja megmutatni regénye folyamán, hogy mily tragikus törvényszerűséggel gázol végig a faj szeleme az egyéni törekvéseken.

Az Emberek a kövek között regényben ellentétes lelki-erők küzdenek egymással. Az egyik a kietlen kőszirtek vadsága, a másik a puszták nyugalma; az egyikből az önzés beszél, csak a maga szerelmi kielégülésére tör, a másikat már — túl a szenvedélyeken — köti a baráti becsület, az adott ígéret. E küzdelem mélységeit-magasságait tárja elénk Tormay regénye azoknak az alakoknak sorsában, kiket

² Hankiss J.: I. m. 15. 1.

³ Horváth János: Budapesti Szemle. 1916. 311. 1.

⁴ Hankiss J.: I. m. 7. 1.

költői képzelete a tragikus sors elviselésére megteremtett. A lelkek titkos tusakodásait mély lélektani megokolással emeli ki, és meglátó erővel világítja meg azokat a lélektani tényezőket, melyekből szükségképen következnek a katasztrófa megrázó jelenetei a könny és vér meséjében.

A sokszínű anyagnak az író teremtő lelke adja meg a jelentőséget. A Karsztok kietlenségében nő fel az üldözött falurosszának, Giacintának a lánya: Jella. Magányosan nő fel, nem finomítják lelkét a gyöngéd szülői kezek. Az anyja halála ébreszti fel először szívének gyöngéd érzelmeit. Látja anyja kitört-szélű, gazdátlan fakanalát, munkától eldurvult dolgos kezét, mely őt többé nem fogja simogatni. Ekkor szakad fel szívében az első seb, ekkor sír fel először. Érti, hogy nincs többé senkije, fáj szívének, hogy titkolta anyja előtt szeretetét, fáj, hogy neki minden csak későn jut az eszébe. A lelkében felébredt fájó érzés hajtja tragikumának útján. Nincs jóbarátja, kivel megossza örömét, bánatát. Az ő világa a természet világa — ez a természet ép úgy érez, szenved mint ő —, de nem ad vigaszt a sebre. Ekkor találkozik össze Réz Andrással. Beleszédül karjaiba, de az ifjú az Alföld szülötte. íme a tragikai mag. Két világ méri össze fegyverét bús csattogással az elhagyott kis őrház sikamlós hegyi útján. Réz András az Alföld nyílt gyermeke nem akarja tovább áltatni barátját. Jella a maga egyszerű lelkében semmiről sem tud, ő csak szerelmet követel, őszönösen akarja a férfit fajába olvasztani. Ám a férfi öniudatosabb, őt már nemcsak a vére, faja köti magyarságához, hanem egy elhagyott sokatígérő egyéni boldogság is.

Pompásan domborodik ki Jella alakja mellett Réz András, az ifjú pályaőr alakja. Ő a puszták hallgatag kőszobra. Ez a hallgatagság nem hiány nála, hanem faji tulajdonság. Ő az Alföld szabad embere, annak a földnek szülötte, hol minden messze elhallatszik, hol minden szónak értelme van. A veszedelmes játékban ő is megszédül, de örökös önváddal. Ennek a nyíltsághoz szokott lelkiismeretnek a szava győz végül is, a varázslat lehull szeméről: megtér fajához, de nem minden áldozat nélkül. A vesztés csak a hegyek kóbor kis lelke, sorsa a letört liliomé, mely nem tehet róla, hogy a vihar útjába került.

A két főalak mellett húzódik meg Balogh Péter szerény alakja. Ő nem küzdő fél, a szerelem harcában neki nem jut főszerep, ő mindenkivel csak jót tesz, kicsi szürke élete nem képes befogadni a nagy események viharait; az ő tiszte a merev tisztelgés az elszöktető vonat előtt.

Mindezen alakoknak életet a költő képzelete adott. A végzet, mely a szomorú tragédiában tombol, a történelem kényszerűsége, mely századokon át készíti elő a fajok tragikus sorsát.

A tragikus küzdelem hatását méginkább kimélyíti nagy lélekrajzoló művészetével. A hősök elhatározásában nem pusztán bonyolult jellemüknek alkotó részei érvényesülnek, hanem az egész természet is. Hősei végtelen finom idegzete a villám gyorsaságával viszi a környezet hatását a lelkiélet középpontjába. Innen van az, hogy Tormay eseményei nemcsak egy emberben élnek, ami ezekben történik azt környezetük is megérzi. Senki sem olyan, amilyennek látszik és senki sincs egyedül — hangzik tanítása. Az ember nemcsak időben időt él, hanem földön földet is.⁵

Ebben a regényben szólal meg igazán a nagy író zseniális művészete, csodálatos erejű szuggesztív egyénisége, mélyen tudatos nagysága. Beszéde nyomán képek támadnak, életek elevenednek meg, finom hangulatok pompáznak, finom veretű szépségek művészete világokat tár föl előttünk. Csodálatos megértéssel, bámulatos megfigyeléssel az író lelki-sugallataival érezteti meg a szereplő személyek belső lelki-világának rejtelmét. Éles megkülönböztetéssel tünteti fel a hegyek, puszták lakóit. Tormay képzeletét elbűvöli a hangok sejtelmes zenéje és a színek pompája is. Előttünk pompázik a hegyek minden szépsége, erdők ragyogása, a puszták vonzóereje, hajladozó kalásza, a hegyek magasban mennydörgő fekete fellegei, hófergetegei az ormokon, az elvadult bozótból égnek meredező omló fala, a hegyi patakok rohanó vize. El az erdő zöld bogárkája, énekelnek új fészket rakva madarai, a fák kérgén kopácsoló kövi rigó, egy-egy fűszálon mászó istenbogár. Itt lüktet küszködő ereje főhőseinek, kikben bámulatos erővel küzd a hegyek-puszták lelke. Itt üt-

⁵ Brisits Frigyes: Pásztorfűz. 1925. 323. 1.

közik össze a hegy embereinek vadsága, szilaj szenvedélye a puszták nyugalmaival. Ott kő van az ember szíve helyén, nehéz kemény kő, amellyel agyon lehet embereket zúzni, de ereiben vad zúgó patakok járnak, és magukkal sodorják az embert is: nagy forróságnak kell eljőnie, hogy ezek a kövek megolvadjanak, egy végzetes tűznek, melyet ember gyújtott meg, mely embert tud pusztítani. Emitt nyugalom van. Az emberek keveset beszélnek, a szónak, a mozdulatnak nagy jelentősége van. Messzire hallatszik, messzire látszik minden. Itt van a pusztá forrósága, a pusztá hívása. Ennek a két nagyon különböző léleknek harcát látjuk magunk előtt: „a nagy hegyek kóbor kis lelkének“ szomorú tragédiájában.

Látomászerűen vonulnak el előttünk a cselekmények, lelkeket megsejtető hangulati képek és az az élet, melyben a hegyek hideg magánya, izzó vadsága találkozik a végtelen puszták nyugalmaival. Magányos erdők, sziklás szenvedélyek, sötét hegyszakadékok, rohanó vizesések, örvények, komor háttéréből rajzolódik elő Jella bús bukása, mely tragikus egyszerűségében annyira emlékeztet Tolsztoj Karenin Annájára.

Az egész regény egy olajfestmény: a síkság győzelme a Karszt kietlen vidéke felett. A szomorú tragédiában csak az a megnyugtató, hogy a győzelem a magyar részen van; a legyőzött Jella, a hegyek szülötte. A regény nem beszél Jella bűnéről. Mit tud a természet öntudatlan hajtása a bűnről? Ha szerelme szenvedélyes is, de lelke époly tiszta, mint védtelen. Sorsának áldozata, a szörnyű hatalomnak, mely mint valamely természeti erő kíméletlenül sodor örvényében minden erényt, bűnt, borzalmat.

A cselekményben és a jellemzésben Tormay páratlan összhangot teremtett. Képzeletén annyira uralkodik költői feladata, hogy művének minden része egy főtárgynak, a hősök tragikus összeütközésének van alávetve, mely a jellemek ellentétes világából fakad.

De túl a jellemzésen, a kompozíció átlátszó tisztaságán mégis legnagyobb Tormay az emberen kívüli hatalmak megérezkeltetésében. Az élettelen természet — mondja Remenyik — szinte jobban él Tormay művében, mint az élő ember. Vegyük az Emberek a kövek közt regénynek első mondanak: Azalatt lement a nap és a Karsztok vadul nőttek bele az alko-

nyatba. Gyötrődött kőhullámok, mezítelen sziklarécek tépték meg a lilaszínű hideg eget. Stílusa valóban az ember, a lélek.⁶

Anatole France, a nagy író is csodálattal adózik Tormay írásművészetének: Ritkán ismertem férfiíró, mondja, nőíró, pedig soha, aki így és ily egyszerű eszközökkel tud élővé tenni élettelen, néma dolgokat.⁷

Az összhangzó alkotás hatását még jobban elősegítette az a nagy figyelem, melyet az író hőseivel szemben mutat. A regényben minden Jella lelkéből indul ki, Jella szenvedéseiben az író könnyes szeretete csillog.

Tormay valóban költői egyénisége vonzó tulajdonságaival állott a magyar közönség elé; és Tormay ezzel a könyvével kiváló író lett.⁸ Nemcsak a magyar föld, a művelt nyugat is méltán ismerte el érdemeit. Tormay regényének sikerét semmi sem bizonyítja jobban, minthogy a könyv külföldi fordításokban is megjelent.^{9,10}

Louis Ganderax, a Revue de Paris szerkesztője, aki az írótól a Fuvola novella helyett, melyet bájos gondolának nevezett — hadihajót kért, az Emberek a kövek között regényben — ezt a hadihajót megkapta.

A régi ház*

Első regényének befejezése után felnyíltak előtte az élet kapui. Bár első regényének befejezését nem nagy időköz választja el A régi ház keletkezésétől, mégis költészete ez utóbbi költői alkotásában szinte teljes fejlettségével bontakozik ki előttünk. A regény 1914-ben, közvetlenül a világháború előtt jelenik meg: egy csapásra meghódítja a közönség szívét, meg a kritikáit; elnyerte az 1913—14. év Péczely regénypályázat jutalmát.¹

⁶ Remenyik S.: Páztortűz. 1934. 379. 1.

⁷ A Magyar Asszony. 1935. 12. sz. 269. 1.

⁸ Sebestyén K.: Magyar Figyelő. 1911. V. 16. 1.

⁹ Marcelle Tináyre: Au páys des pierres címen francia nyelvű fordította le.

¹⁰ Silvia Rhó: Cuori Fra le pietre címen olasz nyelvű. — Megjelent német, angol fordításban is.

¹¹ Beöthy Zs.: Akadémiai Értesítő. 1916. 157. 1.

A regény kialakulásának első nyomai a messzi múltba visznek vissza. Maga mondja: „Mikoriban A régi házat írtam és egy elmúlt kor bezárt kapuja előtt álldogáltam, gyötrődésemben önmagam biztatására felírtam az írómappámra: művész vagyok és a művész minden kaput kinyit- És csakugyan kinyílt előttem a régi Pest kapuja.”²

Kedves témája volt a nagy építész unokájának a régi ház, amelyben nemzedékek gondtalanul temették az előző nemzedékek hagyományait. Ezt a régi házat a nagy építész Tüköry József, az író öse építette a Dunaparton;³ és Tormay Cecile Ulwing Annában alkotta meg azt a regényhőst, kinek lelki harcai saját belső életének mozgalmaival hangzanak össze a régi ház lerombolásánál.

A régi ház — éppen úgy, mint az Emberek a kövek között a fajok találkozásának a problematikáját, a magyar és germán végzetet vetíti elénk. A regény ezáltal szellemi rokona lesz Jókai: Új földesurának. Míg Jókai a spontán érzelmesség naiv szívárványhídjával íveli át az idegenség szakadékát, magából a nemzedékek egymásutánjára ható nagy folyamatból azonban alig itt-ott sejt meg reális adatokat; Tormay reális igazsággal mutatja meg az idegen faj főjellemtvonásainak szükségszerű elsatnyulását, magának a fajnak megsemmisülését s a dekadencia legmélyebb pontján, egy alkalmas pillanatban, az új fajiség tudatára való ráébredési.”⁴

Ez a mű költői cáfolata a mai divatos fajelméleteknek, amennyiben a fajt nem valami változatlan létezőnek, hanem sok szeretet és szenvedés által létrehozott történelmi alakulatnak tartja a regény elgondolása. Ezáltal lesz a fajkeveredésnek — mint Horváth János mondja — legemberibb és legköltőibb értelmezésévé.⁵

A németiségnek a beolvasztásával kapcsolatban az író a magyarságnak azt a legfontosabb történelmi tényét is lélektani és költői megvilágításba helyezi: ha a német földről ideszakadt Ulwingok meg tudtak magyarosodni, akkor mennyivel inkább magyarnak kell azoknak lenniök, akik magyar származásúak.

² A Magyar Asszony. 1935. 12. sz. 270. 1.

³ Hankiss J.: I. m. 8. 1.

⁴ Várkonyi M.: A modern magyar irodalom. 276. 1.

⁵ Horváth János: Budapesti Szemle. 1916. 314. 1.

Hogy a regényben felmerülő súlyos problémákat sikeresen megoldhassa, tanulmányozza Zola: *La fortune des Rougons*-ját, melyben szintén nemzedékek élete van elbeszélve.⁶ Költői feladatát művésziesen oldotta meg azzal az eljárásmóddal, hogy a három nemzedéknek egyenlő megvilágítást ad: a lelki folyamat az idegen vér megkötésétől, (Ulwing Kristóf családi története) a magyarrá válás előfeltételének bekövetkezésén át (János Hubert őseitől elütő hajlamai és két gyermeke) az utolsó megvalósulás mozzanataig mesteri kézzel van megalkotva.

A régi házat Ulwing Kristóf, a XVIII. században idegen földről Magyarországra költözött ácslegény építette Pesten. Ez az épület olyan szelíd, szilárd, erős, mint építője, a régi puritán erkölcsöknek s a hajthatatlan akaratúak tiszteletreméltó megtestesítője. Ez a ház tengelye a regénynek mely három nemzedék rajzát és történetét nyújtja. Az első nemzedék az öreg építőmester és agglegény öccse, Sebestyén, az üres óráiban Demokritoszi olvasó budai órás-mester, aki Budavár ostromakor Pesten lakó kis húga szokott gyertyaláng jelére felel a bástyáról egy kis papíros tűzzel, miközben golyó éri és a békés polgár emlékezete mint hős vértanú maradt az utókorra.

Ez az első nemzedék tette ismertté az Ulwing nevet, ez vetette meg a család becsületes hírének az alapját, ez különösen a remekül jellemzett öreg Kristóf tette gazdaggá a családot, munkájával, józan életével, takarékoságával, ügyességével.

A második nemzedéket Kristóf fia, János Hubert képviseli: tisztességes, jóra való, takarékos, de akaraterő és egyéniség nélküli szürke alak, ki egészen eltölpül hatalmas apja mellett, ám ha nem viszi is előbbre a családot, ha nem is erősíti pozícióját, nem gyarapítja vagyonukat, legalább megtartja azt.

A harmadik nemzedék története foglalja el a regény egész második felét. János Hubertnek két gyermeke marad; Kristóf, aki léha, kártyás fráterre nővi ki magát, elveszti mindenét, — és Anna, ki egy tönkrejutott földbirtokosnak,

⁶ Hankiss J.: I. m. 21. 1.

Illey Tamásnak lesz a felesége. Anna a régi ház szeretetében nő fel, abban látja családjá nemcsak múltját, de jövődjét is; Tamás viszont a régi családi birtok visszaszerzésének ábrándvilágában él: „Csak az a család marad meg — mondja —, melynek gyökere a földben van. A városi kövezetre hiába hinti a fa magját, ott nem létezhetik tartós élet. A polgárcsaládok házainak legtöbbször csak három emberöltőre szól. A falusi ember a föld. A föld túléli a házakat“. Vágyaik e különbözősége némileg elidegeníti egymástól a házastársakat. Nem értik meg egymást egy darabig. De mikor a régi Illey-birtok olcsón megszerezhetővé válik, összetalálkoznak újból. Anna szerelme friss lobot vet s meghozza érte a legnagyobb áldozatot: eladja a régi házat. A megszerzett birtokra a régi szívbajjal küzdött Illey Tamást már csak holtan viszik, mikor még életében adott parancsát követve, a cselédség a birtok minden virágát leszedi a hazatérő földesasszonynak, kinek a férje, amíg élt, egy szál virágot sem akart hozni, olyat, ami a más földjén termett.⁷ Anna, „mintha egy rejtélyes mélységbe nézne, melyről eddig nem tudott. Most látott bele Tamás lelkébe, most, mikor ideadott neki minden virágot, ami nem a más földjén termett. Elborult a későn megértett lélek szerelmében, s a visszahozhatatlan múlton tépelődött. Ebben a pillanatban erős, fiatal léptek tiportak bele a múltba. A kavicsos úton, a nyári napsütésben az ő két szép fia járt. Utánuk nézett s lassan felemelte a fejét.“ Ez a két szép fiú hozza magával a vigasztaló *jövőt*, ők az ígéretföldje, melyért szenvedni, áldozatot hozni, az önmegtágadás gyötrelmét vállalni érdemes volt.

Kétségtelen, nem könnyű feladat három nemzedék sorsát egy regénybe sűríteni. De Tormay éppen annak a mestere, hogy meg tudja éreztetni a nagy dolgokat kis jelek által.⁸ Például mily finom érzékkel tudja megkülönböztetni a két nemzedék közti különbséget, az apa, fiú egymástól való eltávolodását. János Hubert szórakozottan kihúzza a dívány kézimunkájából a gombostűt, aztán pontosan a helyére illeszti; fia Kristóf is kihúzza, de elunja a helyét keresgélni és eldobja. János Hubert megőrzi atyja vagonát, Kristóf

⁷ Uránia. 1914. 9. sz. 369. 1.

⁸ Hankiss J.: I. m. 22 1.

eltékozolja könnyelműen, mintahogy a gombostűt eldobta.

Vagy vegyük a halálesetek rajzait. Az öreg Ulwing telepén pipafüstöt vesz észre, közeledtére az ács félrefarag. Az öreg kikapja kezéből a szekercét: „a tölgyfa urára ismer, hasad a biztos akarat szerint“, de végső erőfeszítésében az öreg Ulwing összeroskad: „állva halt meg és megtört szemében benne maradt a tölgyek égő fájának fénye“. Az apa után fia következett: János Hubert egy este csak elalszik „kifogástalanul, zaj nélkül, úgy, ahogy élt“. A kis Kristóf, miután eltékozolta a ráhagyott vagyont; fáradt testét a Duna fogadta ölelő karjaiba, „aztán nem jött vissza soha“.⁹

Van ebben a regényben egy negyedik halál, az Illey Tamásé; aki feleségül veszi János Hubert lányát, de boldogságuk múló idejű, mert nem értik meg egymást. Illey Tamás, hogy vissza tudja szerezni ősei birtokát, el kellene adni a régi házat. Az író itt is hű marad szimbolizáló hajlamához, a régi ház *élő* valóság oszlopemberei minden bejövőt, minden távozót megfigyelnek, látják a nászútra készülő Annát, látják az utolsó útjokra indult halottakat — a régi ház összeomlásával ők is meghalnak, az ő kidőlésük jelenti az Ulwing-család végét, százados erőfeszítések pusztulását.¹⁰

Az író képzeletében Anna egészen összeolvad a halálra ítélt öreg házzal. Úgy érzi, hogy a téglák a vakolat alatt, a gerendák, a boltívek: ugyanegy erőből származott minden és ő is egy velük, mintha a falak közül jött volna ki, mintha csak részük lenne, mely mozog és fennhangon tudja elmondani, ami neki szótalanul fáj. Nagyon szépen van megértetve Anna elhatározása, hogy eladja a régi házat. . . „ebben a pillanatban az öreg falak között egy régen feszülő húr nagy, láthatatlan kínban megszakad.“¹¹

A regény pompásan megrajzolt alakjai mindmegannyi mesteri alkotás: háttérben a szabadságharc szakadozott ködfágyolóváiai, ez a szabadságharc, amely kivirul, mint az almafa virágja, de a virág lehull — a szabadságharc elvész — és elsodródik az idők, szélvésznek viharos forgatagában.¹²

⁹ Uránia. 1914. 369. 1.

¹⁰ Horváth János: Budapesti Szemle. 1916. 315. 1.

¹¹ Uránia: 1914. 361. 1.

¹² Uránia: I. m. 369. 1.

Az öreg vasakarata Ulwing Kristóf mellett, testvére Sebestyén a szelídség képe, kiről azt hiszik, hogy hősi halált halt, pedig csak kis húgának adott jelt; de hisz a halállal szemben úgylis minden mindegy.¹³

A szerelem kisz jelentőségű a regényben: az öreg Ulwing Kristóf magányos tölgy, Sebestyén egyedül él, hisz akit szeretett Kristóf felesége lett; János Hubert családja áldozata, a kis Kristófnak nincs ideje a szerelemre. Illey és Anna szerelme fájdalmas elégia, magasztos ábránd, költészet, melyet leperzsel a meg nem értés hideg fagya.

Illey a maga hallgatóságával az író magyar fajszeretetének örök mintaképe, magában gyötrődő, szótlan, szégyenli kimondani, ami belsejét marja. Tormay Illey Tamása hasonmása Réz Andrásnak, mindkettő hallgató, mindkettő a magyar férfiak — még a legnagyobbak Vörösmarty, Arany — nagyon gyakori sajátságát hordozza magában.¹⁴ Ez a hallgatóság kútfeje az elhidegülésnek, a családi tragédiának, ez akadályozza meg, hogy idegen nővel élhessenek együtt. Míg a magyar feleségek szinte már hozzánevelődnek az ilyen zárkózott természetű férfihez, és tudnak velük bánni, kitálálják mi a gondolatuk, mi bántja őket, valódi intuitív lélekismeretre tettek már szert férjük oldalán — mondja Horváth —, idegen nő, Anna, csak halálos ágyán érti meg férjének föld utáni sóvárgását.¹⁵ Csak akkor érti meg, hogy a csend csak takar, de nem töröl semmit és ez a hallgatás tavaszi fagy volt szerelmükre, mely szerelmük minden bim-baját, virágát leperzselte.

Nem tudni, hogy a regény szépségeit, mely oldalról világítsa meg az ember, hogy a részletek között aránytalanságot ne kövessen el. Ahogy a sok apró rajz hatalmas, egységes képbe olvad össze, mely a hangulat bonthatatlan varázsát készíti elő, érezzük az írói művészet nem mindennapi megnyilatkozását. A jellemrajz, a lélektörténet végtelen finom szövésű; pl. ahogy a magyar faji tulajdonságot, a hallgatóságot elemzi és meglátó erővel boncolgatja, mi rejtőzik leple alatt, mily következményeket von maga után az együttélés-

¹³ Hankiss J.: I. m. 24. 1.

¹⁴ Horváth J.: I. h.

¹⁵ Horváth J.: I. m. 316. 1.

ben — mindez a legfinomabb lélekismerőnek tünteti fel az író.¹⁶

Emellett a szerzőnek ritka művészi érzéke van. A fekete betűk valósággal színt nyernek tolla alatt, vonalakba kanyarodnak, a fény-árny változatait mutatják — s mintha testi szemeink előtt állnának és élnének az alakok, akik a könyv lapjain szerepelnek.¹⁷

De nemcsak az alakok élnek, élnek az élettelen dolgok is. A régi ház megint az időtlen, örök vonásokat kereső Tormay műve. A regény így kezdődik: „A havazáson át a nagy jegenyék jöttek a kocsi elé. Kísértetiesen, lombtalanul jöttek a mozdulatlan síkon.“ Ez a motívum — az ember fölé nőtt természet — a régi színekben csillog ez újabb művében is.¹⁸

Az érzés a magyar faj — az ősi föld szeretete, — melyből a mű fogant, megragad minden magyar embert és hirdeti: „az ősi faj nem erved el — a magyar föld átalakító ereje ott zúg a régi pesti házban. És az erős, edzett Ulwingvér beleomlik, felszívódik, megújul a magyar vérben.“

Ha elolvassuk a regényt, éreznünk kell, hogy ez a könyv magyar író szívében fogant meg, magyar eszme szolgálatában.

Így el kell vetnünk a vádat, mely a regény Thomas Mann: Buddenbroocks utáztatának tartja. Kétségtelen a tárgy rokonsága, de a stíl élesen elütő.¹⁹ A nagy Thomas Mann realizmusa, Tormaynál a szépség, érzelmi gazdagság miszticizmusával párosul. Elbeszélő irodalmunk kincses házának ragyogó gyöngye e regény, ajándék, mely a magyar faj dicsőségére íródott. Magyar ember, ifjú és leány kell, hogy megrázzon téged e könyv, kell, hogy általa emlékezz büszke, dacos fajtádra. Kell, hogy te is oly régi sóvárgással álmodd vissza magad a régi, nagy Magyarországba. Kell, hogy a megújuló magyar ismét győzedelmeskedjen az idegen fajok felett. Meríts erőt e könyvből, meríts hitet, reményt!

Az a kimondhatatlan értéke e könyvnek, hogy nemcsak az embert indítja meg, hanem megindítja a magyar embert, megindítja és tette készleti.

¹⁸ Horváth J.: I. h.

¹⁷ Uránia: I. h.

¹⁸ Remenyik S.: I. m. 379. 1.

¹⁹ Várkonyi M.: I. m. 276. 1.

Bujdosó könyv.

A világháború, proletárdiktatúra borzalmas valósága széttépte költészete merengő ködfátyolát, a költő a merengés helyett a történetírás valóságához menekült. S találhatott e az író annál a kornál nagyszerűbb tárgyat, mint amelyben élt? A háború szörnyű emlékei, a nagy idők viharai mély nyomokat hagytak lelkében; ezek a sötét emlékek elkísérték magányos útján, körülzsibongták éjjelét.

Míg mások megadással meredtek a tüzes üszkökre és a reménytelenség éjtszakájába, Tormay Cecile, az előkelő magyar hölgy önkínzó tépelődéseiben, szenvedő töprengéseiben, a lángész önalkotó erejével megalkotta magát fájának, hogy vezére legyen a szenvedések idején.

Erezte nemzetének tragikumát, fájának tétlenségét, látta a maga körül felsajgó ősmagyar fájdalomban a világtalan zsidbadást, a félhalált. A fájdalom adta szívébe fájának csodatevő szeretetét, mellyel elindult a csillagtalan, borús magyar éjtszakában a pusztulásra ítélt magyar faj Megváltója, hogy elűzze a gonosz varázslatot és tollával megörökítse egy nemzet és az egész világ számára intő példaként. Ennek a fájdalomban született naplónak szétszórt-szaggatott lapjai alkották később a Bujdosó könyv köteteit. (1921., 1922).

A regény hőse magyar asszony, az író maga. Ez a könyv beszél azokról a szomorú hányódásokról, melyek a Nagyasszonynak és az egész magyar nemzetnek osztályrészül jutottak a háború borzalmai idején. Beszél ez a könyv az üldöztetésekről, melyeket álnevek leple alatt kellett elszenvednie saját honában. Először Kállay Benjaminnéhoz, a nógrádmegyei Bérceire menekül, majd Földváry Erzsébet néven Huszár Aladár szerető családja körében vonja meg magát. Hogy a családot üldöztetésnek ne tegye ki, tovább bujdosik Balassagyarmatra, Beniczky Mihálynéhoz.

Hontalan, koldus, otthontalan, földönfutó mindaddig, míg fel nem virrad a szabadság hajnala.

A háború, proletárdiktatúra zavaraiából minduntalan megtérünk magához az íróhoz, a feljajduló magyarság büszke, dacos lelkéhez. Ide térünk meg, ha reménykedni, ha lelkesülni akarunk. Rajongója ő fájának, szereti büszkén, vadul,

fenségesen, mint a vihar, mely szereti önmagát, és ellágyultan, enyelegve, dédelgetőn, mint a fuvalat, mely ellágyultan dédelgeti önmagát. Fajtáját vérző szívvel korholta és sorsában, melynek oly gyászos napjai sötétlettek, szenvedő szívvel osztozott. Visszhang ő, a magyarság szenvedéseinek bánatos visszhangja.

Művészete bámulatos élenkséggel eleveníti meg az akkori időket, szenvedéseket, egy-egy elejtett szóval a lelkek mélyére világít. Mesterien ábrázol egyént, tömeget, egyaránt. Az a kép, melyet a vérrokonok korcsfiáról, Károlyi Mihályról vagy Hock Jánosról fest, vagy mellyel a magyar fajt megörökíti, jellemfestő művészetének ragyogó kiteljesülései.

„Ezerév alatt egy hatalmas cserfa nőtt a mi földünkben. Ez a cser, maga a magyar nép. A gyökere a paraszt, a törzse a régi nemességből lett és vele összeforrott értelmiség, a lombja az antik értelemben vett arisztokrácia, a kiválóság. Minden magyar az: a gyökér, a törzs, a lomb; és egyik a másik nélkül nem tud megélni. A fa elszárad, ha bármelyik része beteg. A magyar parasztban benne szunnyad a jövő úr, az úrban él és vissza-visszanéz a régi gögös paraszt. A parasztból, a gyökérből, a földből lesz itt minden, ami magyar. A magyar arisztokrácia múltja a cserfa gyökere, a magyar paraszt jövője a cserfa törzse és lombja.“

Valóban drámai eleven stílusával oly hű képet rajzol Magyarország szomorú sorsáról, hogy aki a könyvet elolvassa, a szomorú események szereplőit jobban megismerheti: mintha valóban látta volna azokat.

Ebben a könyvben Tormay új stílusbeli sajátosságával ismerkedünk meg: itt nem keresi az örök emberi vonásokat és a természetfelettire utaló természeti képeket, hanem a műben aktualitáshoz való tapadást érzünk. Dübörgő emberi történet, mely leigázza és leveri lábáról a művészt, kavargó káoszt, amelyen nem bír mindig úrrá lenni, talán nem is akar. így lesz a régi abszolút zenéből programzene, a belső problémák, tépelődések klasszikus művészből a nemzetpolitika szilaj romantikusa, a közélet harcosa,¹ aki gyújtólánggal égeti be a lelkekbe: szeresd a magyart!

¹ Remenyik S.: I. m. 377. 1.

Ez a könyv — mondja Alszeghy — nemzetnevelő szempontból olyan jelentőségteljes, hogy meg kellene lenni minden családban, minden iskola könyvtárában, hogy a fiú-gyermek restelkedés útján bátor elszánást a lány pedig a nemes példán önértetes hazaszeretetet merítsen belőle. Tormay könyve ott kell, hogy legyen minden magyar lány-asszony kezében, hogy vérük és ivadékaik romlatlan tisztává forrjanak általa.²

Az ősi küldött.

A világháború után a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének megalapításával járó gondok csaknem minden idejét felőrölték, így megakadályozták minden költői terv keletkezését. Ez érteti meg velünk, hogy a különben sem termékeny író egész 1934-ig nem írt nagyobb művet. Amennyire kára ez irodalmunknak, annyira emeli nemzetmentő vállalkozásának nagyszerű értékeit.

Maga mondta egykor: „meg kellett tennem ezt a hazáért. Majd azután, ha egy táborba gyűjtöttem a magyar asszonyokat, ha csendesebb lesz az élet, akkor művész leszek megint“. Mikor látta, hogy a nagy áldozat meghozta jutalmát, akkor újra felvette a tollat, és a felvett tollal fejére tette a művészi hírnév koronáját is.

A háború utáni idők lelki szomjúsága a történelmiség tényei felé fordul szívesen. Minél több állami, társadalmi, gazdasági egység omlott le és imádott bálvány hevert a porban, annál fájdalmasabb sóvárgással tekintett vissza múltjába az ájult emberiség; hogyha csak elsuhanó percre is lássa az ősei sürgő mindennapját, megsimogassa szemével a régi házak köveit és hallja a régiek ódonzúgású szavait.¹

Aki a múltat a maga bűbájos valóságában élénk tudja varázsolni, aki bepillantást enged az elmúlt idők letűnt valóságába, ez a valaki: a költő Tormay. Őt nem érdeklik a letűnt idők nagyjai, királyai; hisz az élet súlyai alatt nagyok és kicsinyek egyaránt szenvednek. Az ő regénye abban fog

² Alszeghy Zsolt: Irodalom-történet. 1921. 273. 1.

¹ Szakáts László: Napkelet. 1934. 630. 1.

eltérni az előzők regényeitől, hogy az elmúlt idők szellemét nem a legelőkelőbbek szerepléséből akarja megérteni és újra kivetíteni, hanem az egyszerű emberek lelkiségén át törekszik a kor lelkébe látni.

„A történelmi regények erősen emlékeztetnek a ritkán megjárható hegyóriásokra, amelyekre nem egy, de mindenesetre egyéni út vezet.“² Ezt az egyéni utat találta meg Tormay akkor, amikor többet akart mint kort illusztrálni, amikor nem pusztán a külső küzdelmeket, összeomló intézményeket látja meg, hanem inkább kutatja azokat a belső harcokat, melyek az egyéniség mélyén mennek végbe; és csak ott lesz érzékeny a lelke, ahol szépséget, értelmet sejt, ahol az élet és lélek tájain a fájdalom érzésében csillog a szépség. A szépségen, hogy mégjobban fájjon rajtahagyja az öröm szaggatott fátylát,³ történelmi regénye így bús rege, a nagy tragédiák sora, a sorsok végzetszerűségének, az emberi megkötöttségnek bús kifejezője.⁴

A kor, amely regénye háttéréül szolgál: a középkor. Ebben a korban a magyarság lelkét már teljesen rabjává tette a keresztyénység, csak legfeljebb rejtve sarjadozik itt-ott a pogányság, de az egész nemzet már keresztyéni hivatottsággal várja az ázsiai hordát. Ez a kor nemcsak önmagában érdekli az író, hanem mélyértelmű gondolatait akarta beleágyazni ebbe a háttérbe. Az ilyen gondolati akkord az újabb magyar irodalomban gyakran felbukkan, mint folyton kísértő kétely: nem a nyugati kultúrába való behorgonyozás-e az oka a magyarság lelkiválságainak? Nem adott-e túlon túl fajunk a honfoglalás idején engedelményeket a számára akkor teljesen idegen civilizációnak? Keleti jellege elvesztéséért kárpótolta-e a kívánt módon a Nyugat? Ezek a gondolatok ott vibrálnak Ung lelkének örvénylő folyamában, de felzendül végre a tiszta megbizonyosodás, s a pogány emlékeket szomjazó vitéz a keresztyén hit védelmére vezeti honfitársait. De túl eme nemzeti vonatkozású vívódásokon jelentős tér nyílhat az egyénnek (Ungnak) önmagával való meg hasonlása ábrázolására is. Hor-

² Brisits Frigyes: Napkelet. 1935. 58. 1.

³ Brisits F.: I. h.

⁴ Kerecsényi D.: Magyar Szemle. 1934. 186. 1.

váth szerint ⁵ az is izgatja az író, hogy hogyan viselkedhetett a csak félig keresztyén magyar a keleti veszedelem idején? Ennyiféle szál összefonódásából alakul az ősi küldött-trilógia emberien szomorú regénye, melynek mindegyik kötete egy önmagában kész alkotás bizonyos lelki feszültséggel, mely még folytatásra utal.⁶

Ung lovag már rég bejárta Párizst, hisz tavasz volt, mikor Párizs kapujánál keletre fordította lova fejét, Burgundiában pedig arattak már a népek, a rajnai tartományban pedig szüreteltek is, a thüringiai erdőkben pedig hullott a lomb, mikor arra járt. S különös népeket, s különös országokat látott végtelen bolyongásában. De mások voltak ezek az emberek, másképp ölték, vigadtak, mint önála.⁷ Képzületét egyre csak a tiszamenti Kolontó babonás népe, és a szép Kinga emléke foglalkoztatja. Pedig nincs miért gondoljon Kingára. A lány már a komárombeli Ders loagnak a felesége, de Ung nem tudja felejtani. A Vág völgyében tart hazafelé, lépteit az álmok siettették, melyekben Kinga *jött* hozzá fehéren, törékenyen.

Útközben értesül a tatárok közeledtéről, kész az elhatározása: csatamezőn az ő helye. De Kinga férjének halálhírére megváltoztatja elhatározását: Kinga szabad, ő csak Komáromba mehet. Át is úsztak a Vágón, a pestis sújtotta városba és meg akarja menteni a halál karjaiból Kingát. Már késő, a sors, a rendíthetetlen kétely úgy rendelte, hogy Kinga mégse lehessen Ung vitézé. Ungnak már csak a temetés szomorú jelenete maradt a boldogság helyett. Fájó lélekkel úsztat az ár sodrában a túlsó partra. Miért? „Amerre jársz, keresd a régi Istent, mert csak ő menthet meg minket.“ Ezt tanácsolja Bíbor, a pogány bűbájos és ő úsztat a szent folyó hullámain, a titokzatos vízió, a csallóközi hatyú úszik elaléló tekintete előtt s „Kinga rejtélyes régi mozdulatával“ mutatja neki az utat.

Aki új életet akar kezdeni, annak meg kell halnia előbb, Ung lovag is a halállal rohan, az öntudatlanság kö-

⁵ Horváth J.: Napkelet. 1937. 5. 1.

⁶ Roszti M.: Nyugat. 1934. 280. 1.

⁷ Szakáts L.: I. m. 634. 1.

deibe omlik alá, miközben a folyó karjai lefektetik újult testét a túlsó partra.⁸

A második rész: A túlsó parton. Az eszméletlen Ungot a környékbeli halászhok térítik magához. Ez a túlsó part az új élet hajnalát jelenti számára. Ha eddig járta egyéni életének gyászos útjait, most járnia kell egész nemzetének szenvedésekben gazdag kálváriáit. És ő megindul a kálvária felé, mely felé évezredek óta járnak az emberiség Megváltói. A Sajó felé veszi az útját, tanúja lesz a király menekülésének, szemlélője az ország pusztulásának. De miért e pusztulás? Az új idegen hit megölte a régi harci erényeket? S nem lesz addig feltámadás, míg meg nem keresik a régi Istent és meg nem találják a régi magyarokat, akiknek a szívében a régi imák, erények élnek?

S megindul a rejtett nyomokon. Nincs pihenése, nincs öröme a kálvária útjain. Mégegyszer fel akarja keresni az ősi hont, az ősi falut, csak egyszer szeretne belenézni az anyai szemekbe, hogy azután megtisztult erővel induljon útja betöltésére. Az ősi udvar helyett csak üszkös romokat talál, a tatárok itt is elvégezték munkájukat. Újból megindul magános útján az őserdő mélyén, a leszakadó est rejtelmében. El is jut az agg Ugorhoz, de az ősi titkot nem ismerheti meg, mert az utolsó táltos bezárt könyv, az utolsó táltos néma.

Ezzel Ung vitézzel elértünk a túlsó part végére.

Íme előttünk áll. „A csallóközi hattyú“ és „A túlsó parton“ kötetek eseménye. A háttérben a tatárok közeledte mind komorabbá, ijesztőbbé teszi az emberek szívét, az előtérben Ung vitéznek és a komáromi hattyúnak tragikus szerelme omlik össze, amelybe beleesik Ung keresztyén hite is.⁹

Ez a mese gerince, mely végtelen óriási organizmussá növi ki magát az események folyamán. Az írónak nincs szüksége a modern történetíró sablonjaira: allegóriás alakváltozataira, ő nem sző bonyolult mesét, nem rendez színpompás felvonulásokat, nem bölcsekedik; hanem rámutat az emberi élet szélsőségeire: a bűnre és erényre, a romboló

⁸ Szakáts L.: I. m. 636. 1.

⁹ Brisits R: Napkelet. 1934. 58. 1.

szenvedélyre és a győzedelmes szeretetre, s érezteti azt a rejtelmes kapcsolatot, mely az egyén küzdelmét a végtelenség életével fűzi össze.

Látnoki szemével néz bele a nagy idők letűnt homályába. Látja múltunkat, elsüllyedt életünket. Látja izgalmas közelségben, hallja a harangszót, a rég lefarolt erdők zúgását, a folyó partkövén megtorpanó hullámok lomha ütemét. Emberek szavát, imáját, könyörgését, átkát. Hallja Bathu kán barbár hordájának rohamát, fülébe cseng a halál angyalának bús szárnycsattogása. Feltűnedeznek a régi magyar urak, szerzetesek arcai, komoly udvarházak, ódon monostorok romjai; felcsendül a komor ajkak: Exurge Christe, adjuva nos — imái.¹⁰

A költő azonban nem azért varázsolja elének a letűnt időket, hogy a divatos regények számát szaporítsa, nem is azért, hogy bemutassa bennük az életet, mely többé vissza nem fér.

Míg vágya az elmúlt idők homályaiban borong, addig egyúttal keresi az érzékletes végesben az örökké ismétlődőt, az Időtlent, a Végtelent. Költészetének tulajdonképeni tárgya újra az emberi természet, melyet titokzatos szálak kötnek össze a felettük uralkodó sorsszerű végzettel. A tatárjárás szomorú ideje csak bús kísérő, de fegyver itt nem villan, vér nem szikrázik. Szelíd éjtszakai csendfátyol úszik végig a pogány fák ezüst fénye között.¹¹

Leginkább kitárta Tormay költői ereje gazdagságát a jellemrajzban. Az ősi küldöttben Tormay nagyobb lélekbúvárnak mutatkozik, mint a világháború előtti regényeiben; lélektani ismeretei mélyrehatóbbak, árnyaló művészete finomabb.

Regényalakjai közül leginkább kimagaslik Ung jelleme. A Tisza partjáról kerül Ung Párizsba; idegenek is maradnak lelkének a Szajna-menti kanonokok alacsony, boltíves klaszterai. Pedig büszke apja szívesen látta volna fiát papnak. Ereje, bátorsága, parancsolásra született lelke dicsőség után sóvárog. Ő a lovát szereti, a csillagos eget, a pusztát, fázik a Krisztus szenvedő arcától. Nehéz szívvel jön haza,

¹⁰ Szakáts L.: Napkelet. 1934. 633. 1.

¹¹ Brisits F.: Élet. 1934. 901. 1.

itthon még szomorúbb kép fogadja. Tanúja a főurak közbösségének, becsületessége a király oldalára hajtja. De nem ez a legkeservesebb harca. Lelkében fog ez felviharzani: az élet-halál harc, a keresztyénség és pogányság között. Ezt a harcát készíti elő az a belső megrezdülés, mellyel Kinga forgatja fel a lelkét.¹²

Pompásan olvad össze alakjában az egyén és közösség életének kettössége; e kettösségnek küzdelme, mely kifelé alig hallatja szavát, csak befelé hat, s onnan akarja felforgatni az egész világot.

Ragyogó, vonzó alak Kinga. Csupa szerelem, csupa nőies gyöngeség, csupa áldozat. Önmagát áldozza fel azért, kit szeret. Tántoríthatatlanul ragaszkodik hitéhez, utolsó mozdulatával is eltávolítja magától a javasasszonyt és Krisztus hitében hal meg. Sorsa tűnő, lemondó, tragikus, de tragikumában fenségesség rejtőzik. Az ő alakja fog tusakodni Ung pogány sejtelmeivel, ő fogja mutatni az utat a túlsó parton. Halálában a költő a lemondó szerelem mártírját koszorúzza meg.

A két tragikus életsors művésziiesen fonódik össze Tormay regényében, hogy egyik a másik hatását fokozza. Az ilyen nemes szívek, mint Ung és Kinga ébreszthetik fel egymásban azt a szerelmet, mely a lemondás idején is hű marad eszményeihez.

Tormay azonban nemcsak hőseinek jellemét, hanem környezetükét is éles megfigyeléseiből alkotja meg. El a Vág völgye, érzik a fű hidege a csípős hajnalon, a hullott lomb szaga az őszi erdőn, a víz nyugtalan varázsa; a víz ahogy „széttördelte a képet... csillámló darabjait össze-össze hányta a habok közt“ ; a víz hűvössége a folyampart levegőjében; a víz, ahogy a folyóban úsztató lovas mellett „suhogó, hideg selyempalástként fut kétfelől“ . . . szinte hallani zúgását, érezni jegét.¹³ Máglyák tüze lobog, tisztító füstjük belekígyózik a sikátorokba, felszáll a tetőkre és mint végtelen kitárt szárnyú roppant keselyű, ott lebeg Komárom felett.¹⁴

Tormay képzelete bőségesen ontja a szebbnél szebb

¹² Kocsis L.: Pannonhalmi Szemle. 1937. 146. 1.

¹³ Roszti M.: Nyugat 1934. 278. 1.

¹⁴ Kocsis L.: Pannonhalmi Szemle. I. h.

képeket. Csak néhányat említsünk: a szerelem, halál, valási rajongás egymásba villanó sötét képe, a járvány tébo-lyától megriadt város, Ung összeomlása, a vérző, széthulló ország küzdelme, költészetének pompás kivirágzása.

Fejlettebb művészet eredménye a regénynek egységes kompozíciója is: az érdeklődés középpontjában mindvégig két főalak tragikuma marad, a cselekmény drámai gyorsasággal bonyolódik a katasztrófa felé. Tormay műve mintegy színpadon játszódik le előttünk egymásután lefutó képeivel. Tormay művészi alkotásának értékét méginkább kiemeli jellemző előadása, mely mindvégig összhangzik az elbeszélés hangulatával.

Ez a regény nemcsak megőrizte írásművészetének pompáját, hanem ez itt még teljesebben érvényesül és megsokszorozódik. Nyelvének gazdag színpompája, összesűrített tömörsége, stílusának költői emelkedettsége alkalmasak arra, hogy ezek útján minden egyes látomását szívünkbe olvassza. Szavainak rejtett hullámzása jellegzetes középkori ízével olyanná teszi a regényt, mint egy eltűnő melódia. Maga az előadás sokkal hajlékonyabb, simulóbb, mint előbbi regényeiben; képei káprázatosabbak „félelmetes lombhullás kezdődött el a tavaszban, mintha a földöntúli erdők rázkódtak volna meg a világ felett, hosszú kísérteties hullással, bongó levelek zuhantak bele a rengetegbe és az esésük úgy hangzott, mintha vasból lettek volna. Harangoznak.“

Nyelve nyomán színek elevenednek meg és olvadnak össze káprázatos egységbe; ezek a sűrített hangú helyzetek hullámszerű emelkedése-lehajlása lendítik tovább az esemény fonalát. A hazájába visszatért Ung első éjtszakai pihenője a magyar ég alatt, a pestis pusztította Komáromba való megérkezés, Kingával való szerelmet sürgető jelenet, az utolsó csók drámai epizódja művészetének legteljesebb kisugárzása.¹⁵

Tormay regénye emlékeztet Vörösmarty drámáira; emlékeztet egyrészt romanticizmusával, de emlékeztet líraian tüzes, keleties pompájú nyelvével. Az egész borongó ragyogásban, amely a könyvet előnti, a fiatal Vörösmarty művésze bujkál.¹⁶ De Vörösmarty líraiassága mellett ott bujkál

¹⁵ Kerecsényi D.: Magyar Szemle. 1934. 187. 1.

¹⁶ Kardos T.: Válasz. 1934. 78. 1.

művészetében Arany arhaizmusa és Ady lélektani mélysége is.

Nem zeneiség ez, és mégis úgy hat, mintha a szavak belülről, nagyon messziről hangoznának, valamitől, amiről nem lehet eldönteni, hogy eltűnő ének-e, vagy saját szívből szétzúzott harangozás.¹⁷

Előttünk fekszik a trilógia első két része. A regény csaknem félezer lapjával gazdag kincses háza a letűnt koroknak, szokásoknak, embereknek. S ha az első könyv tragikus elemeivel az egyéni élet fájdalmas költeményévé nőtte ki magát, itt a végső parton az egész nemzet szomorú elégiájává mélyül. Az író semmit nem magyaráz, ő csak mesél.¹⁸ S a mese fonálán a gondolat és forma klasszikus ölelkezésében tova gördülnek örömök, bánatok, földi erők, emberi akaratok, emberi életen átdübörgő isteni hatalom.

A harmadik rész, A fehér barát írása közben érte utóli az írónőt a kegyetlen halál. Nem történt semmi, csak a szélsőséges április észrevétlenül belopódzott a kis mátraaljai nyaralóba és kíséretében ott volt a néma birodalom fejedelme: a halál. Egy nevet ejtett ki a hívatlan látogató szívtelen, tompa hangon, s e szólításra utolsót dobbant egy nemes szív . . . Tormay Cecile, a kiváló írónő, a magyarok Nagyasszonya nem élt tovább; A fehér barát meséje megszakadt.

A hátrahagyott részek és vázlatok nyomán Kállay Miklós fejezte be a regényt szép sikerrel. Ung megtalálja önmagát a hiú keresgélés után. A szerencsétlen kimenetelű mohi csata után az Irug-hegyen a pálosok fehér köntösét ölti magára s innen indul nemzetmentő útjára. Lelket önt az elesettekbe, békíti a pártoskodókat és lábba állítja az országot. Munkáját nem gátolja semmi, mert törhetetlen hittel párosul. A feltámadó magyarság szellemi vezére lesz, ő hordja a fáklyái, melynek fényénél a magyarság történeti hivatása megvilágosodik.

A küldetését teljesítő embernek örök magányosságát még senki sem érzékeltette meggyőzőbben, mint az író Ung sorsában.¹⁰

Ma, mikor ismét élet-halálharcra készülünk ősi örökünkért, a kétségbeesés komor órájában Tormay Cecile bátorsága, törhetetlen ellenállása legyen vezérünk.

¹⁷ Brisits F.: I. m. 59. 1. — ¹⁸ Szakáts: I. m. 638. 1.

¹⁹ A Magyar Asszony. 1935. 12. sz. 271. 1.

MŰFORDÍTÓ.

Minél messzebbre haladt Tormay a siker útjain, annál szélesebb tér nyílt meg előtte munkára. Amennyire foglalkoztatták a regényírás titkai, annyira vonzották a műfordítás izgalmai is.

Assisi Szent Ferenc: Kis virágai (1926) fordításában olyan emléket állított írói hírnevének, amit a kritika a legnagyobb elismeréssel jutalmazott. Maga mondta: „Szent Ferenc csodálatos mosolyát nem lehet lefordítani, csak egyetlen halhatatlan művész győzte a csodát, fül a szavakon, túl a nyelveken, minden idők számára, egy művész, aki magyar volt: Liszt Ferenc.

Hogy neki mégis sikerült a XIII. század csodavárását a legtökéletesebben életre kelteni, semmi sem bizonyítja jobban, mint a kritika: Tormay fordítása után a magyar Fioretty fordítás be van fejezve.¹

Míg a Fioretty fordításánál az olasz irodalmi nyelvvel kellett megbirkóznia; a Kis Magyar Legendárium fordításánál a kódexek latin nyelvéhez kellett visszamennie. Nehéz feladatot vállalt magára, de feladatát derekasan megoldotta. Tormay könnyen visz át bennünket az idők roppant folyója felett a túlsó partra. A letűnt idők kapui feltárultak művészi szíve előtt. Nem befűt, szavakat fordított,² hanem látomás-szerűen vetíti elénk a letűnt századokat: a 900 éves napok és éjszakák szent titkaiból jön felénk a király, Szent Márton hegyén megjelenik az ősmonostor a pannon erdők között s az esztergomi parton az ősi egyház, kinyílik a régi veszprémi völgy. A beéli remeteség körül széthajlik a bakonyi rengeteg és megmutatkozik Alba-Regia márvány bazilikája, a

¹ A Magyar Asszony. 1935. 12. sz. 268. 1.

² Szondy György: Debreceni Szemle. 1932. 117. 1.

legendák pécsi egyháza, s Pécsvárad ódon monostora. És napkeleten, fül a vizeken, mint távoli látomás felkápázik a marosmenti síkban Csanád fatornyos városa.³

Műve élet-alkotás, a letűnt idők lelkének megérzékeltefeje.

AZ IRODALMI ÉS TÁRSADALMI SZERVEZŐ.

Tormay Cecile nemcsak az írói pályán szerzett halhatatlan érdemeket, hanem mint magyar asszony is örök dicsőséget biztosított magának.

A világháború véres zivatarra még el sem nyugodott, már is lázas izgalommal küzdött a magyar nemzet ügyéért. Minden vésszel szembenézve 1918-ban merész elhatározással megalakítja a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségét. A férfiak tehetetlenségének láttára a lelkes asszonysereg nem kevesebbet akart, mint talpraállítani az egész magyarságot. „A magyar faj elhagyta önmagát, mert kiölték belőle hitét. De ez a hit feltámadt. A széttépett, a megcsúfolt hazában mi asszonyok vagyunk a hit. Magam csak a bolygó láng vagyok, — mondja Tormay — vigyenek a tűzből, hordják széf a sötétbe, világítsanak be velem az otthonukba, míg újra magyar, keresztyén lesz a reggel.“

Üldöztetés, életveszedelem lett az eredmény. De a tántoríthatatlan hit és lelkesedés mégis győzedelmeskedett az árulókon. Egyre több család, falu és város sorakozott a Nagyasszony zászlója alá. És ő zúgolódás nélkül vállalta az apostolok súlyos keresztyét, járta annak az asszonynak vérharmatos útját, akinek megtörött egykor az útja a Golgotán, hogy reményt adhasson a jelennek, tartalmat a jövőnek. Meghozta a legnagyobb áldozatot, amit csak művész hozhat; elaltatta lelkének színes álmait, hogy annál szilárdabb erővel tudja megszervezni asszonytestvéreit

Járt, dolgozott akkor is, mikor az elismerés babér-

³ Pannonhalmi Szemle. 1932. 172. 1.

koszorúja helyett töviskoszorú vérezte homlokát, akkor is gyógyított, mikor fájó sebet hordott a szívéen. Beszéde, munkája nyomán a modern Magyarország Dobó Mihálynéi, Rozgonyi Cecíliái, Kanizsay Dorottyái, Dobó Katicái támadtak táborában a magyar hit feltámasztására, a magyar remény ékesítésére. Az ő törekvésük, álmuk azonos Emese özanyánk álmával, a boldog, ismét megtalált Magyarországgal.

Tormay Cecile egyénisége ebben az asszonyseregben olyan varázsvesszővé lett, hogy nevének említése elég volt arra, hogy ezren és ezren áldozzanak a nemzet érdekeinek.

Buzgó munkálkodásáért elnyerte a legnagyobb jutalmat is. 1925. májusában a Népszövetség Tanácsa helybenhagyta, hogy a Szellemi Együttműködés Bizottsága ötéves időtartamra Tormay Cecilet egyetlen nőtagként nevezze ki Curie asszony helyére.¹

A közéleti szereplés nem tudta elnyomni benne a művészt. Egy szépirodalmi lap terve alakult ki képzeletében és nemsokára megjelenik az új folyóirat 1923. januárjában. Ennek a folyóiratnak körébe gyűjtötte a kiváló szellemeket, hogy ezeknek segítségével szolgálja a magyar kultúra szent ügyét. És a Napkelet folyóirat többet valósított meg, mint amennyit ígért, nemcsak befogadta magába a magyar talajban gyökeredzett östehetségeket, hanem megteremtette a szétszakított magyar föld felett a szellemi integritást. Belőle fakadt a Napkelet Könyvfára, belőle sarjadt ki a Napkelet lexikona.

Ennyi fáradozás közben is talált időt mély tanulmányok írására. Széchenyi nagyságát, Jászai Mari tehetségét ki tudná találóbban jellemezni, mint éppen ő. Jókairól ki írt jellemzőbb sorokat: „Kritikusok, bölcsek, ámulva nézek rátok. Egy fél-század óta, miért vitatkoztok? Alkotásának, lényének a megfejtése oly egyszerű. Lehet-e álmokat mérleggel mérni? Lehet-e a tavaszt adagokra osztani? Lehet-e a délibábot felekkönyvbe szedni? Alkotása álom volt, tavasz és délibáb. Ő maga óriási mesemondó, pásztoroknak késő unokája. Tavasz, ha még egyszer találkozni akarok veled, ő elvezet hozzád, bűbájos utaknak ismerője, aki eltévedt a valóság útjain“.²

¹ A Magyar Asszony. 1935. 12. sz. 265. 1.

² A Magyar Asszony. I. m. 269. 1.

NŐÍRÓINK ÉS TORMAY CECILE.

A könyv, az írás a férfiak tulajdona volt; a nőt sok évtizedeken át kielégítette a családi élet melege. Ma, mikor a társadalmi fejlődés a nőt beállította férfiak sorába, feltárultak előtte is a művészet kapui.

A magyar irodalomba a múlt század második felében nyomultak be erőteljesebben a nők; leszámítva azokat a szerencsés költői kísérleteket, melyek egy Petróczi Kata Szidónia, Újfalusi Krisztina, Szendrey Júlia nevéhez fűződnek. Ma, mikor a világirodalom egy Ellen Key, Karin Michaelis, Lagerlof Zelma, Sigrid Undset nevét említi, mikor a magyar irodalom Kaffka Margit eredeti lüktetésű, Berde Mária székelyes zamatú, Gulácsy Irén erőteljes írásával, Szabó Mária jóságával lesz teljes, akkor a kritikának el kell ismernie, hogy a nőíróság nemcsak a nőknek kijáró tisztelet, gavalléria, a női nemnek járó lovagias hódolat, hanem az alkotás erőit rejti magába.¹

Az imént felsorolt magyar írónők sorát zárja be az eleddig legnagyobb magyar írónő: Tormay Cecile.

Tormay sikerét három tényező magyarázza meg: művészete, nőies írói egyénisége és a hazai viszonyok sajátos fordulata. A művész önmagára akkor talált, mikor a nőilélek megsejtetését fűzte maga elé feladatul, és mikor minden meséjét a saját lelkén szűrte át, szinte önnön élménnyé izzítva az idegen ember történetét. Lelki típusának ez a felismerése kifejlesztette írásának sajátos női jellegét, stílusának és mesemondásának gazdag hangulatiságát.

Tormay regénystíljét csak a szív ihlető erejével tudjuk megmagyarázni. Szíve azonban gazdag húrozatú, a húrok

¹ Bisztray Gy.: írónők a tükör előtt. Magyar Szemle. 1932. 57. sz. 58. 1.

rezonanciája pedig a magyar problémákra a legerősebb. Vezéri szerepének ez a harmadik magyarázata, mondja Alszegehy.²

Ilyen tulajdonságoknál fogva Tormay műve egészen egyéni, külön fajta művészi produkció — jegyzi meg Várkonyi, — mely mintha mindent önmagából hozott volna létre, még az ábrázolt világ exakt valóságát is. A szemléletnek és a tárgyteremtésnek ez az önálló, független hatalma a legtisztább és legegységesebb stílusok egyikét szülte meg irodalmunkban. Nem a világ valódi képét keressük nála, hanem oly világot, melyet egy különálló stílus törvényei szóttek össze. Mintegy légies és távolító pára ereszkedik szemünk elé, melyen át megfinomodnak a dolgok, anélkül, hogy veszítenének életteljességükből, sőt megsúlyosodnak jelentőségükben, mert láthatatlan kapcsolatok vibrálása meríti el egy-másba életüket.³

Műveivel szemben a kritikusok szavai szelídek és szürkék, mint az imádkozó nénik szavai — mondja Hankiss János.⁴

² Alszegehy Zs.: Irodalomtörténet. 1925. 19—20. 1.

³ Várkonyi M: I. m. 275. 1.

⁴ Hankiss J.: Kortársaink. 5. sz. 42. 1.

TARTALOM.

	Oldal
Szülői ház — gyermekévek kísérletei	5
Novellaíró	8
Regényíró	
Emberek a kövek között	15
A régi ház	20
Bujdosó könyv	27
Az őszi küldött	29
Műfordító	37
Az irodalmi és társadalmi szervező	38
Nőíróink és Tormay Cecile	40